

'WAAROM IK?'

Marli Huijer

Zin en betekenis zijn ingewikkelde begrippen: zin kan een hogere zin zijn, gestuurd door God of het lot; iets kan zin hebben omdat het ons leven verandert of ons inzicht in onszelf verschaft. Zin, in deze betekenis, is gekoppeld aan de zin van het individuele leven. Daarnaast kan zin, of liever betekenis, ook iets zijn dat ons verbindt met de ander: met wat ons leven betekent voor de ander of met de betekenis die zij ons geeft. In feite zijn beide vormen niet los te zien van de taal en cultuur, die ons met de ander verbinden. De filosoof en arts Marli Huijer zal in dit artikel het zoeken naar de zin van ziekte in het individuele bestaan stellen naast de betekenis die ziekte en sterven in relatie tot de ander heeft. Deze laatste betekenisgeving maakt, in tegenstelling tot de eerste, ziekte en dood tot een deelbare, en daardoor minder eenzame, ervaring.

Elke keer als ik met mijn fiets onder een snelweg door moet, overvalt het me: dat extreme gevoel van zinloosheid. Zodra ik het viaduct met de daarop voortrazende auto's zie opdruken, krijg ik dat niet te beschrijven gevoel, dat zich, als het dan toch moet, het beste laat uitdrukken in 'Wat heeft het voor zin?'

Moedeloos trap ik door, onderweg naar een mij bekende bestemming, net zoals al die auto's boven me weten waar ze heengaan. Het lijkt wel of het leven niet meer is dan een eindeloos onderweg zijn. Een onderweg zijn naar - haha! - de dood.

Vlak voor ik het viaduct bereik, stel ik me voor hoe straks een van die auto's uit zijn baan vliegt, voor mijn ogen neerstort en hoe de bestuurder als een mug verpletterd wordt. Zomaar, zonder reden, van de wereld geveegd. Ergens zal iemand om hem treuren (degene waar hij heengaat?) en ook ik zal even denken 'wat naar'. Maar dan... ach, dan fiets ik gewoon weer verder. Wat heeft het immers voor zin om stil te staan bij dit soort, weliswaar vervelende, toevalligheden? Toch zal ik morgen tussen de rouwadvertenties naar zijn naam zoeken. Misschien kom ik er dan achter wat hij in het leven betekend heeft.

Eenmaal onder het viaduct door ben ik alles weer vergeten. De zon schijnt, de trappers draaien als vanzelf en fluitend kom ik aan op de plek waar ik heen wilde. Mijn twijfel of het leven enige zin heeft is als sneeuw voor de zon verdwenen.

Later, achter mijn schrijftafel, zit ik hier nog wat over te peinzen. Hoe komt het toch dat ik zinloosheid onmiddellijk associeer met de dood? Krijgt het leven pas zijn volle betekenis als we onze eindigheid beseffen? Is de dood de streep onder het leven, waardoor het mogelijk wordt het als een afgerond geheel te beoordelen? Verklaart dat misschien waarom een levensbedreigende ziekte mensen plots doet stilstaan bij de zin van hun leven: de afronding lijkt nabij en de vraag of het eigen individuele bestaan (voldoende) zin heeft gehad dringt zich op?

Ziekte krijgt daarmee een betekenis die een dodelijk auto-ongeval niet krijgt: zij doet ons nadenken over de zin van ons individuele leven. Een fataal auto-ongeluk gunt ons niet de tijd om na te denken over de zin van het bestaan, ziekte doet dat vaak wel. Daarbij wordt ziekte - in tegenstelling tot een als toevallig ervaren dodelijk ongeval - niet gezien als een 'fatum', een lot, maar als een gebeuren met achterhaalbare oorzaken.

VERANTWOORDELIJKHEID

Dit denken in oorzaken brengt de eigen verantwoordelijkheid van mensen in zicht: als iemand de oorzaken van zijn ziekte kent en begrijpt, kan hij de verantwoordelijkheid nemen om zijn leven alsnog een andere richting te geven. De zin van zijn ziekte is dat deze hem inzicht verschaft in zijn eigen leven en het hem mogelijk maakt zijn leven te veranderen. De ziekte zet de mens in dit geval aan tot zelfonderzoek: wat is er bij mij fout gegaan, hoe kan ik daar verandering in brengen? Of: hoe kan ik mijn leven alsnog op een goede (zinvolle) manier afronden?

Maar wat heeft dat te maken met de zinloosheid die ik voel als ik onder het viaduct doorrijd? Mijn leven staat dan toch niet ter discussie?

In het onderstaande zal ik laten zien hoe de zinloosheid die ik onder het viaduct ervaar de keerzijde is van de vaak als positief geduide zin die ziekte in het leven zou hebben. Duidelijk zal worden dat het idee dat ziekte zin heeft, niet los te zien is van de gedachte van individuele autonomie die het 'moderne' westerse denken sinds de achttiende eeuw kenmerkt. Een individuele autonomie die tijdens een ziekteproces tot eenzaamheid kan leiden.

Door het idee van 'zin hebben' op te vatten als een manier om ziekte betekenis te geven, dat wil zeggen een plaats toe te bedelen in het eigen leven, wordt het mogelijk ook andere,

minder individuele betekenisgevingen te zien en te waarderen.

Sinds de achttiende-eeuwse verlichting zoekt de moderne westerse mens de zin van zijn bestaan niet meer buiten zichzelf (in een god, in iets metafysisch of in het dienen van een heer of meester), maar in zichzelf, in dat wat hij presteert, produceert en reproduceert. Hij is als individu zelf verantwoordelijk geworden voor wat hij van zijn leven maakt.

Zijn aandacht concentreert zich op het leven en niet op de dood. Wat niet wil zeggen dat hij zich niet heel goed bewust is van de eindigheid van zijn bestaan. Juist het besef van eindigheid maakt dat hij zich realiseert dat het hier en nu moet gebeuren: meer is er niet. Het is dan ook niet vreemd dat hij alles aangrijpt om een zo lang en gezond mogelijk leven te leiden. Daarmee verdwijnt de dood, ondanks het besef van eindigheid, uit zijn perspectief: hij wil er liever niet aan denken. Als hij, altijd onverwacht, ziek wordt en geconfronteerd wordt met de werkelijkheid van de dood, reageert hij verbaasd en verontwaardigd: waarom moet mij dit overkomen? Een vertwijfeling of boosheid die veelal gevolgd wordt door de vraag of men iets verkeerd gedaan heeft. Als men zelf verantwoordelijk is, dan moet men dat immers ook voor deze ziekte zijn.

SPEURTOCHT

Aangespoord door artsen, familie, televisie of 'helende' lectuur begint de speurtocht door het eigen leven. Een speurtocht naar oorzaken die kunnen variëren van te veel roken, stress of vet tot het zichzelf te weinig liefhebben. Wanneer de oorzaken duidelijk zijn, is het zaak deze aan te pakken: stoppen met roken, gaan joggen of meer van jezelf houden. De verantwoordelijke mens verandert zijn ziekmakende gedrag en hoopt als beloning uitstel van de dood te krijgen. Als het hem werkelijk lukt de doodsdreiging af te wentelen, zal hij zeggen dat zijn ziekte zin heeft gehad. De ziekte heeft hem inzicht verschaft in zijn 'fouten' en hem in staat gesteld zijn leven te veranderen.

Voorbeelden van een dergelijke zingeving aan ziekte zijn te vinden in een onderzoek uit 1984 van Coen van Doorn en Mary Zeldenrust¹. Uit hun interviews met mensen met kanker blijkt dat ziekte positieve veranderingen teweeg kan brengen, zoals het beter voor zichzelf opkomen, verdieping van sociale contacten en het meer genieten van kleine dingen. De vraag of men eraan gewonnen heeft door kanker te krij-

gen, wordt meestal bevestigend beantwoord, al wordt er vaak aan toegevoegd: 'De prijs is te hoog, jammer dat het niet op een andere manier kan.'

Uit onderzoek van Herman ten Kroode, die eveneens kankerpatiënten interviewde, komt naar voren dat het voor mensen slecht te verdragen is niet te weten waarom ze ziek gewor-

den zijn'. Zelfs als de geneeskunde pasklare antwoorden heeft op de vraag naar de oorzaak van de ziekte (u heeft te veel gerookt) zoeken mensen toch naar oorzaken in hun eigen leven. 'Kennelijk houdt de behoefte aan causaliteit ook een behoefte aan beschuldiging in. Mensen zoeken naar voorvallen en episodes in hun leven, waaraan zij het ontstaan van hun ziekte

ophangen.'³ Naast dit zoeken naar oorzaken onderkent hij een zoeken naar de zin van de ziekte in de vraag 'Waarom ik?'.

Opvallend in zijn onderzoek is dat het merendeel van de mensen die op een of andere manier zin aan hun ziekte geven dit anderhalf jaar later niet meer doen. 'Als de patiënt na verloop van de ziekte opknapt, wordt zingeving minder belangrijk', aldus Ten Kroode. Mijn veronderstelling dat het zoeken naar zin samenhangt met de confrontatie met de eigen dood (en dus eigenlijk niet met de ziekte) lijkt daardoor te worden bevestigd. Zodra het lukt de dood uit het zicht terug te dringen, verdwijnt de vraag naar de zin en weet de mens weer dat hij maar beter zoveel mogelijk van zijn leven kan maken. Even is de continuïteit van het leven verstoord geweest, maar dan valt alles gelukkig weer op zijn oude plaats terug.

Dat deze aanvaarding en acceptatie niet anders dan een tijdelijk verschijnsel kan zijn, kan ik me niet voorstellen. De discontinuïteit, de pijn en het leed dat ziekte en dood veroorzaken zullen terugkeren, ze zijn niet werkelijk uit het leven te snijden, hoe 'aangepast' we ook zouden willen zijn. Aanvaarding van de dood en daarmee van het feit dat een ziekte tot de dood kan leiden is een onmogelijk gegeven: hoe kun je iets aanvaarden dat in zijn diepste betekenis niet te vatten is? In onze cultuur betekent 'aanvaarding' dan ook vaak het tegenovergestelde van het accepteren dat de dood ongrijpbaar en pijnlijk is en het leven geweld aandoet. Aanvaarding betekent dat men zich bij het onvermijdelijke van de dood neerlegt en aanvaardt dat het leven korter duurt dan gehoopt. De dood zelf blijft daardoor uit het zicht.

De zin die in onze cultuur aan ziekte wordt toegedicht is verbonden met leven: ziekte heeft zin als zij een gunstige invloed op het leven heeft, ons bijvoorbeeld meer bewust doet leven of de gelegenheid geeft onze 'fouten' te corrigeren. Aan ziekten die onmiddellijk tot de dood leiden, wordt nauwelijks zin toegedicht. Ze zijn wat dat betreft te vergelijken met een dodelijk ongeval: ze geven geen tijd om het leven nog eens rustig te overdenken. Het lijkt erop dat in de moderne ervaring zin vooral verbonden is met leven, terwijl de dood geen zin heeft of als zinloos gezien wordt.

DE KEERZIJDE

Maar is er in het individuele bestaan wel een antwoord te vinden op de vraag of het leven

*De Dood en de jongeling, ca. 1480-1490.
Rijksprentenkabinet Amsterdam*

zin heeft? Eigenlijk denk ik van niet. Zonder de ander heeft het leven voor mij geen zin. Misschien verklaart dat de zinloosheid die ik voel onder het viaduct. Mijn associatie met de dood heeft te maken met de zinloosheid (het dode) van het individuele onderweg zijn van mijzelf en al die auto's. Het is niet toevallig dat het gevoel van zinloosheid me juist op deze plaats bekruipt: nergens lijkt het leven zo individueel en zo eenzaam als hier. De enorme aantallen individuen die op enkele meters hoogte over me heen scheuren, elk met hun eigen bestemming in hun hoofd, elk opgesloten in hun eigen auto, elk op eigen wijze, maar toch zo hetzelfde als de ander, elk wetend dat het geringste contact met de ander tot een fatale botsing kan leiden; het is dit eenzame en individuele onderweg zijn van al deze individuen, inclusief mijzelf, dat het leven iets zinloos geeft. Zinloosheid is niet alleen verbonden met de dood, maar ook met het eenzame onderweg zijn (naar de dood?).

In *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd* laat de socioloog Elias zien dat het idee dat ziekte en sterven individuele gebeurtenissen zijn, tegenwoordig sterker aanwezig is dan in vroeger tijden: 'het motief alleen te moeten sterven komt in de moderne tijd heel wat vaker voor dan tevoren. Het hoort bij de steeds terugkomende ervaringsvormen in de periode waarin het homo clausus mensbeeld steeds sterker en uitgesprokener wordt, het beeld van mensen als geheel op zichzelf staande wezens die weliswaar niet zo verschillend zijn van hun soortgenoten, maar er wel van gescheiden zijn en dus een volledig onafhankelijk bestaan moeten leiden.'⁵

De keerzijde van dit in zichzelf opgesloten zijn is de eenzaamheid die veel mensen voelen als ze oog in oog met de dood staan. In een van de interviews van Van Doorn en Zeldenrust zegt een vrouw met kanker: 'En ja, het moeilijkste was de eenzaamheid en daar zou ik eigenlijk tegen iedereen willen zeggen: pak iedere uitgestoken hand, ook al wordt die er later weer uitgeslagen (...) want je kan het niet alleen.'⁶ Ook Elias beschrijft de eenzaamheid die voortkomt uit het zoeken van zin in het eigen bestaan. Hij meent dat het 'pogen om zin te vinden in een individueel bestaan, onafhankelijk van wat dat voor anderen betekent, op niets uitloopt.'⁷ Zinvol leven kan zijns inziens niet los gezien worden van het idee dat dit leven betekenis heeft voor andere mensen. In het dagelijks leven is dat iets wat als vanzelfsprekend ervaren wordt: ieder mens hoort bij de 'buitenwereld'. Maar zodra we over onszelf gaan nadenken, zien we dat niet meer, aldus Elias.

Ziekte stemt ons, zoals we al zagen, tot nadenken. Juist omdat ziekte in onze cultuur gezien wordt als iets individueels, als 'iets dat mij zo nodig moet overkomen', brengt deze ons ertoe

te denken over de zin van ons individuele bestaan. Het buiten beschouwing laten van wat ziekte voor de ander betekent, maakt de ervaring van het ziek zijn en sterven tot een ondeelbaar gebeuren. Deze ondeelbaarheid kan de zieke een gevoel van eenzaamheid geven: zij is alleen met haar ziekte en in haar sterven.

DE ANDER

Toch zullen veel mensen dit beeld van de eenzame zieke niet herkennen. In het dagelijks leven is het immers vanzelfsprekend dat ziekte en dood iets voor de ander betekenen: de ander kan erdoor geraakt worden, besmet raken, het kan hem pijn of verdriet doen, het kan hem werk bezorgen enzovoort. Zolang de ziekte zich afspeelt binnen het dagelijks leven en niet zo ernstig is dat men ervoor naar het ziekenhuis moet, spreekt dat alles voor zich. Natuurlijk verzorg je je vriendin als ze met hoge koorts op bed ligt en ben je afwisselend bang en opgelucht afhankelijk van hoe het met haar gaat. De betekenis van een dagelijkse ziekte als griep roept meestal geen vragen op: zij krijgt haar plaats in ons dagelijks leven en daarmee is het klaar. Bij ongeneeslijke ziekten ligt dat vaak anders. Niet alleen omdat de dood in onze cultuur uit het zicht verdwenen is, maar ook omdat men door een ziekenhuisopname uit het dagelijks leven, waar alles een duidelijke betekenis heeft, getild wordt. Voor de achtergeblevenen betekent dat, dat de interactie over het ziek-zijn verandert. Het is niet langer vanzelfsprekend dat de ziekte ook 'hun' ziekte is: de ziekte wordt tot iets dat alleen de zieke aangaat. Alleen met haar ziekte, omringd door onbekenden, zal zij zich onvermijdelijk afvragen: 'Waarom ik?'.

Het zoeken naar de zin van ziekte heeft mijns inziens alles te maken met de eenzaamheid die veel mensen voelen als ze ernstig ziek zijn. Het hangt samen met het uit het zicht verdwijnen van wat ziekte en dood in relatie tot de ander betekenen. Een van de manieren om de betekenis van de ziekte of het sterven voor de ander vast te houden, deze een plaats toe te bedelen in het sociale gebeuren, is het delen van de ervaring van het ziek zijn en van het sterven met de ander. Het kan een vorm van communicatie zijn die de eenzaamheid van het sterven, maar ook van het achterblijven, verzacht. De betekenis van het contact met de ander blijft bestaan, ondanks het sterven.

'Het is waar (welke waarheid?), je sterft. Maar, stervend, verwijder je je niet alleen, je bent nog aanwezig, want nu sta je me dit sterven toe als de instemming die elke pijn te boven gaat en, terwijl ik zachtjes sidder in de verscheuring, woordeloos met jou, stervend met jou zonder jou, laat ik me over aan het sterven in jouw plaats, ontvang ik deze gift die jou en mij te buiten gaat.'⁸

Ziekte en sterven worden minder eenzame ge-

beurtenissen als de interactie met anderen mogelijk blijft. In deze interactie is de dood niet de streep onder het individuele bestaan, die het mogelijk maakt de zin van iemands leven te beoordelen, maar iets dat, ondanks de eenzaamheid ervan, deelbaar is en dat maakt dat iemand ook in zijn afwezigheid altijd iets voor de ander blijft betekenen. Ook een fataal auto-ongeval doet deze betekenis voor de ander niet teniet. Daarom kijk ik altijd even in de krant, als een voor mij onbekend persoon voor mijn ogen sterft.

Marli Huijter is arts en filosofe.

NOTEN:

1. Coen van Doorn & Mary Zeldenrust, *Beleving en verwerking van zwaar ziek-zijn. Gesprekken met patiënten en artsen*, Weesp (De Haan), 1984.
2. Herman ten Kroode, *Het verhaal van kankerpatiënten: oorzakstoekenning en betekenisverlening. Een onderzoek naar het verband tussen attributies en zelfrespect*. Proefschrift, Utrecht, 1990. Een uitgebreidere bespreking van dit onderzoek is elders in dit nummer te vinden.
3. Ten Kroode, *ibid.* blz. 18.
4. Ten Kroode *ibid.* blz. 156.
5. Norbert Elias, *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd. Essay*. Amsterdam (Meulenhoff), 1984. (Oorspronkelijke uitgave 1980), blz. 70.
6. Van Doorn *ibid.* blz. 24.
7. Elias *ibid.* blz. 65.
8. Citaat van Georges Bataille in: Maurice Blanchot, *De onuitsprekelijke gemeenschap*, Amsterdam (Hölderlin), 1985. (Oorspronkelijke uitgave 1983), blz. 19.